

KÖLTŐK A SZÍNPADON

Akadémiai székfoglaló (SZIMA, október 3. 16 óra)

Székfoglalóm témája önálló irodalmi estjeim sorozata. Miért éppen Szép Ernőt, Kosztolányit, Radnóti Miklóst, Babitsot, Márai Sándort, Arany Jánost és Heltai Jenőt választottam? Hogyan szerkesztettem az anyagokat? Milyen formában állítottam színpadra? Kik voltak munkatársaim? Mennyiben tekinthetők ezek monodrámának? Szavalóest vagy színház?

Költők a színpadon.

Személyesség

Legelső szempont a személyesség volt, mindig egyes szám első személyben akartam megszólalni. Kerestem azokat az elveket, ideákat, világnézeti szempontokat, amelyekkel azonosulni tudtam, ahol megtaláltam saját mondandómhoz az illető költő gondolatait. Magamról akartam vallani. Gyakran éreztem azt, hogy ha írni tudnék, így szeretnék írni!

„Először bevallom, hogy boldog vagyok. Boldog vagyok, hogy írók és írhatok. Elégedett is vagyok. Nem munkássággal, hanem azzal, hogy az a munkásságom, ami.” Mikor Kosztolányi Önmagamról című vallomásában ezeket a sorokat olvastam, arra gondoltam: helyettem írták! Kosztolányi szembeállítja a homo aestheticust a homo moralisszal: *„A homo moralis önmagát és másokat álltatva mindig tökéletes boldogságot ígér, de ezt mindig csak egy távolabbi időpontban, öt év múlva, vagy ötezer év múlva. A homo moralis mindig paradicsommal kecsegtet, és mindig siralomvölgyé változtatja a világot.”* Ezek a mondatok akkor, (1981-et írtunk) nagyon erősen szólaltak meg. Szemben álltak az úgynevezett szocialista világnézettel, szocialista erkölccsel és jövőképpel, azokkal a hamis álmokkal, melyeket hirdettek nekünk.

Így folytatja: *„A homo moralis ellentéte és ellenképe, gyökeres tagadása a homo aestheticus, az önmagáért való tiszta szemlélődés embere, aki nem ismer jót és rosszat, csak szépet és rútat, az aki nem áll se jobboldalon a bégető fehér bárányok közt, sem baloldalon az ordító fekete farkasok között, hanem egymagában áll, távol a nyájtól és csordától, mindig egyedül... az a jellemtelen, aki egy egész életen át acéljellelme vállalja jellemtelenségét. Homo aesteticus sum!”*

Az általános irodalmi kánontól eltérően idéztem a szabadságot hirdető költőt. A liberális elveket valló polgárt. Az egzisztencialista gondolkodót. Kosztolányi aktuális ma is. *„Az eszményeket nem szabad megvalósítani, de feladni sem!”* írja valahol, vagy például: *„az írónak csak egy rendőrsége lehet: a szabad és független kritika”,* és kedvencem: *„az elefántcsonttorony még mindig emberibb és tisztább hely, mint egy pártiroda.”* Emiatt némi kellemetlenségem is volt, a színház igazgatója megkért, hogy ezt a mondatot hagyjam ki műsoromból, mert *„mit szólnának odafönt az elvtársak”*. És én bátran, gerincesen – méltóan Kosztolányi szelleméhez – kihagytam!

Fontos lehet a korszak, a történelmi pillanat is, hogy mikor kerül színre az adott költő. 1990-ben, közvetlenül a rendszerváltás után – nem árt erre ma emlékeznünk – szélsőséges gondolatok jelentek meg, előbújtak az addig szőnyeg alá söpört vad szélsőjobbos indulatok. *Babits*hoz fordultam: *„Mi a magyar? Lassankint rájövök, hogy nem ez az igazi kérdés, ez nem korszerű. Számtalanszor inkább izgatja a kedélyeket az a másik és konkrétabb kérdés: ki a magyar? Vagy még pontosabban: ki az, aki nem magyar a magyarok közül – lehetőleg személy szerint és névvel megjelölve?”* A közönség lélegzetvisszafojtva figyelt, világos volt, hogy a jelenről beszélek. *„A magyar kultúra Szent István-i képződmény, ebben a szellemben haladt kilencszáz éven át, meg-megakasztva, de vonalából igazából sehol ki nem térve. Sokféle mélyforrás táplálta, sokféle íz gazdagította zamatait, balkáni és félszláv ízek is. De ez mégsem balkáni vagy félszláv, hanem nyugateurópai jellegű kultúra!”* Babits Mihály félszáz éve írott gondolatait a legszemélyesebb meggyőződéssel mondhattam, mert éreztem, hogy a színpad és nézőtér egy légtérben van. Akkor és ott hallja. Ez – úgy hiszem – a jó színház lényege.

A második Radnóti estemben, 2007-ben, már közvetlenül magamról is vallottam. A magyar-zsidó, zsidó-magyar sorsról, az asszimilációról, antiszemitákról és filoszemitákról, kirekesztőkről és befogadókról akartam beszélni. Vitaműsornak szántam. Idéztem Nádas Pétert és Spirót, Vas Istvánt és Szép Ernőt, részleteket olvastam föl mindhárom zsidótörvényből, a sárgacsillag rendeletből. A szerkesztés közben, amiben irodalmi tanácsadóm, Ferencz Győző és a rendező Deák Krisztina nagy segítségemre voltak, rájöttem, hogy nem hagyhatom ki saját személyemet, a felmenőimet, a családomat, az úgynevezett identitásomat. Saját történeteket is mondtam: hogyan tudtam meg tizenévesen egy osztálytársamtól, hogy zsidó vagyok, miként tagadtam le zsidóságomat Rómában a Campo dei Fiorin, felolvastam nagyapám keresztlevelét, elmondtam anyám

1944-es álöngyilkosságát, felolvastam engem a magyarságból kirekesztő újságcikket, egy nekem írt antiszemita jellegű levelet....

Soha nem voltam ilyen személyes. Nem *coming out*-nak szántam, egyszerűen el kellett mondanom. Tisztáznom kellett ezt a nagyon fontos elintézetlen kérdést, rendbe rakni – elsősorban a saját fejemben – ezt az identitás ügyet. A színpadot úgy rendeztük be, hogy a közönség körben ült, így valóságosan-fizikailag is együtt voltunk. Néhány előadás után Ferencz Győző és Kriszta részvételével beszélgetést tartottunk azokkal a nézőkkel, akik ott maradtak. Emlékezetes esték voltak, sok személyes történetet osztottak meg velünk, néha valóságos vitába is bonyolódunk.

Legmegrendítőbb az a szombathelyi este volt, amikor előadás után bejött az öltözőbe egy ottani idős úr, dr Szabó László, aki elhozott egy levélmásolatot, melyet egy pécsi gyerekorvos írt 1945-ben a feleségének. Hadd idézzem szó szerint: *„Tegnap felkeresett Bálint Péter. Most jöttem rá, hogy miért oly készsége... Tavaly én nem csak gyógyítottam a kisfiát, hanem az utolsó zsidótörvénykor, mikor a felesége elbújdokolt, s a gyerekről nem lehetett tudni, hogy zsidónak számít-e vagy sem, akkor felvettem pár napra a kicsit. Ezt a gyerekmentést nem felejtí el Bálint Péter, bár én már nem is emlékeztem erre. Szép ez az önkéntes és baráti hála, mindenesetre ma szokatlan.”* A gyerekorvost Frank Kálmánnak hívták, Bálint Péter az édesapám, a kisfiú pedig én voltam. Ezen a szombathelyi estén különös módon fonódott össze személyes történet a történelemmel, költészet és valóság, élet és irodalom.

Szerkesztés

A munka legérdekesebb része az anyag megszerkesztése volt. Eleinte összeírtam azokat a verscímeket, melyeknek feltétlenül helye lesz a műsorban: *„aki kíváncsi az életemre, olvassa a verseimet”*, írta Babits. Megkerestem a legszemélyesebb, önéletrajzi vallomásokat, melyekből a költő karaktere leginkább megismerhető. Radnóti, Kosztolányi, Márai vagy Heltai esetében nem volt nehéz dolgom, Arany János azonban nagyon keveset árul el önmagáról. *„Az én lírám zordon, a leglíraibb érzemény, a szerelem hiányzik belőle”* – írja egyik ritka önvallomásában – *nem akarok több érzelmet kifejezni, mint van, és óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam mit beszélek, és miért. A költő állítson keresztet az örvény fölé, de óvakodjék ott járni!* Ez a credo éppen gyökeres ellentéte a józsefattilai *„aki költő akar lenni, pokolra kell annak menni”* önkínzó szenvedélynek. A híres *„gondolta a fene”* című mondatát viszont sehol sem találtuk,

valószínűleg csak legenda. Ellenben a lánya halála után a Juliska emlékezte című vers negyedik sora után lejegyezi: „*nagyon fáj, nem megy*”, nem folytatta, és tizenkét évig nem írt verset.

Munkamódszeremben általában témák szerint csoportosítottam az anyagokat. A vers időnként erősíti az előtte elhangzó prózai szöveget, folytatja a gondolatmenetet: például Kosztolányi Néró regényéből elmondtam Seneca halálának döbbenetes leírását, utána a haldokló Kosztolányi kórházi céduláiból olvastam, vagy mikor Radnóti a hatvani cukorgyárban a pokolian nehéz munka után este szobatársainak verseket idéz, „*az Előszó robbant Vörösmartytól*” – írja, és én elmondtam az Előszó-t. Mikor Arany János 1867-ben megkapja a Szent István rend lovagkeresztjét, eleinte tiltakozik, majd kéri, hogy csak titokban adják oda, végül pokolian szégyelli az egészet. Ő maga összefoglalja *Rendjelem története* című írásában, és én összeszerkesztettem a témában írott rosszkedvű bökversekkel: „*Járnak hozzám méltóságok, / Kötik rám a méltóságot: / Megbocsásson méltóságtok, / Nem érzek rá méltóságot!*”

Előfordul néha, hogy egy szöveg ellentmond az előzőnek, konfliktus jön létre, drámai helyzet. A Radnóti esten felolvastam egy passzust a második zsidótörvényből és utána elhangzott a *Járkálj csak halálraítélt*. Arany János rendjel-történetében idéztem Eötvös József, az akkori kultuszminiszter neki írott levelét, Arany válasza ez a négyesoros: „*Hasfájásban szenvedek, / Érdemrendet küldenek, / Hej, ha egy jót szarhatnám, / Száz ily rendért nem adnám!*”

A Radnóti naplója estben felolvastam egy 1942-es újságcikket, melyben őt azzal vádolják, hogy nem magyar, csak magyarul író költő. Így folytattam: „*Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent, nekem szülőhazám itt e lángoktól ölelt kis ország...*”

Szerkesztésem legfontosabb alapelve volt, hogy a közönség figyelmét ne veszítsem el, hogy végig világos legyen, hol is tartunk a drámai folyamatban. Dramaturgi munka ez, olyasféle, mint egy filmvágóé. Amúgy ollóval és ragasztóval dolgoztam, egy nagyalakú füzetbe szabdaltam és ragasztottam be a kiválogatott szövegeket...

A legjelentősebb dramaturgiai munkát a *Szép Ernő és a lányok* című kétszereplős játékkal végeztem. A Lila ákác filmben évekkorábban játszottam már a főszerepet, beleszerettem a szerzőbe, ebbe a csodálkozó, naív, szerelmes lírikusba, aki varázslatosan bánt a magyar nyelvvel: „*Az én életem nem élet, / Csak életet játszik, / Az a fa vagyok, kérlek, / Aki a vízbe látszik.*” Alig ismerek szebb négyesorost a

magyar irodalomban. Réz Palihoz fordultam tanácsokért, aki szerkesztette Szép Ernő köteteit, elhívtam a Főiskoláról egy tanítványomat, Zsíros Ágit és jelentkeztem a Radnóti Színpadon Keres Emil igazgató úrnál, hogy szívesen összeállítanék egy színpadi játékot a szerző verseiből, regényrészleteiből, levelezéséből, sanzonjaiból. Meghívott. Dramatizáltam több novellát, részleteket kedvenc regényemből, az Ádámcsutkából, szorgalmasan eljártam a Széchenyi könyvtár kéziratárába, mint afféle igazi filosz, csodálatos kiadatlan írásokat találtam, és néhány bájos neki írott levelet is. „Szépíke” – így hívták a lányok. Az első részben a fiatal Szép Ernőt játszottam, a Lila ákác hőst, elénekeltém néhány sanzont, aztán az Ádámcsutkából az idősödő író, kalandját egy bájos – ahogy ő nevezi – színinövénnyel, de voltak részletek az Emberszag című 1944-es írásából, és a végén elhangzott legendás mondata: „Szép Ernő voltam.”

A premier 1984 őszén volt, következő év tavaszán megpályáztam a Radnóti Színpad igazgatói posztját.

Felolvasások, próbák, szövegtanulás

Mikor összeállt az anyag, felolvastam barátoknak, kollegáknak a színházban, otthon Krisztának. Ki kellett próbálni a szöveget, hogyan hat, működnek-e a poénok. Néhol túl hosszadalmas, túlbeszél, ismétli önmagát, másutt viszont hiányzik valami. Vizsgáltam magamat is, képes vagyok-e kontrollálni az anyagot, mennyire bírom hanggal. Emlékezetes volt mikor Radnótinénak a Pozsonyi út 1-ben az Arany estét olvastam fel, aki mindig szerető szigorúsággal figyelt az érthető szövegmondásra, vagy Nemes Nagy Ágnesnek lakásán a Babits-ot. Réz Pali türelmesen végighallgatott, közben jegyzetelt, utána alaposan megvitattuk az elhangzottakat, Kriszta viszont már mint rendező figyelt rám. Különleges élmény volt, mikor a Heltai műsort éjszaka az Adrián egy csendes öbölben horgonyzó vitorlásra olvastam fel baráti társaságnak. E felolvasások nyomán alakult ki a végleges szöveg, a megtanulandó példány. „Hogy tudtál ennyi szöveget megtanulni?” – szokták kérdezni. Ez a professzióm, válaszolom, amúgy a színészesterség legkevésbé vonzó, de elkerülhetetlen része a szövegtanulás. A száraz fűrészpör evéséhez szokták hasonlítani. Az én módszerem lényege, hogy reggel, erdőben, sétálva, hangosan memorizálok, rendszerint kutyasétáltatás közben. Van, hogy az eb – szoktam öniróniával mesélni – előbb tudja Kosztolányit vagy Márait, mint én.

Költő mint szerep

Ha egy költő verseit, szövegeit színpadon mondom: szerepet választok. Szép Ernő, Radnóti, Kosztolányi, Babits, Márai Sándor, Arany János és legutoljára Heltai Jenő. *„Az író valakit önmagán keresztül lát meg, s ennek életét összekeveri tulajdon életével”* írja Kosztolányi. Nem véletlen, hogy a felsorolt költőket választottam és alakítottam, és sohasem gondoltam arra, hogy Ady vagy akár József Attila estét állítsak össze. Az ő személyiségük távolabb áll az én karakteremtől. Afféle monodrámák ezek, melyek szövegét én szerkesztettem, főszerepét magamra osztottam és a színpadon én alakítom. Tehát a személyiség, akit játszom – bár minden alkalommal egyes szám első személyben beszélek – mégiscsak egy figura, egy karakter, egy szerep.

Radnóti Miklós alakja mindig közel állt hozzám. Talán nem véletlen, hogy amikor 1976-ban megnyitották a felújított Radnóti Színpadot, én alakítottam a költőt, az eclogákat mondtuk Keres Emillel, az sem egészen véletlen, hogy 1985-ben megpályáztam a színház igazgatói székét, és az már biztosan nem tartozik a véletlen kategóriájába, hogy egyik első bemutatóm a *Radnóti naplója* című est volt. *„A színész ballonkabátban áll, olykor plédbe burkolózva fázósan a székre kuporodik, néha hátrasétál a palánkhhoz... megidézi a költőt, anélkül, hogy megjelenítené... önmaga marad, saját rejtett Radnóti-énjét kutatja föl, a lelki és intellektuális rokonság érzékeny rezonanciájára figyel”* – írta Koltai Tamás az ÉS-ben.

Kosztolányiként – harmincas éveim közepén jártam – a bús férfi panaszaiából idéztem. Úgy fésültem, borzoltam a hajamat, mint ő, ingujjban és mellényben szivaroztam, pöttyös csokornyakkendőt viseltem. Előttem az íróasztalon bohém rendetlenségben zöld tintával írott papírhalmoz, mögöttem egy állványszerűsége a költő egy-egy kinagyított portréja. Hasonlítani akartam: én voltam a szerelmes-könnyed-léha, kicsit hányaveti, időnként szenvedő, az élénk humorú Dide, később viszont az enyhén cinikus, dekadens Esti Kornél. Egy kritika dicsérte a *„szivarfüstbe rejtőző, szemérmes, sármos moralistát”*. Aztán a Hajnali részegség megrendült költője, majd a halállal szembenező, a rákkal küzdő férfi: *„Nem is kívánok egy pincét kiinni, / vagy egy cukrászdát, vendéglőt megenni, / csak az élet örök kincsébe hinni, / és a semmiség előtt még újra lenni!”* – mondtam a Szeptemberi áhitatot.

Babits Mihály szerepét már játszottam, Deák Krisztina Csinszka című filmjében én alakítottam a költőt, ott segített a ragasztott bajusz.

Néhány évvel később a Radnóti színpadán sötét öltönyt viseltem, szigorú, magasan záródó mellénnyel. Prédikálni akartam, ígét hirdetni, szenvedélyesen moralizálni és politizálni. A díszlet, Valló Péter munkája, egy magaslatot ábrázolt, ahol a „*hegyi költő*” él. Ez a címe Nemes Nagy Ágnes Babits könyvének, fontos alaplámpa volt ez számomra, eligazított és inspirált a babitsi életmű megismerésében. Ágnes lakásán felolvastam az anyagot, szerette, néhány jótanáccsal is ellátott: „*Élet, Andriskám, élet*” kiáltotta kedves szigorúsággal. Egy ilyen tépett idegzetű, de zárkózott, fegyelmezett tanárembert, mint Babits, személyesebben, több humorral és oldással kell ábrázolni – javasolta. Sajnos a bemutatót már nem láthatta...

A Márai naplója díszlete polgári szalont ábrázolt, sok tükörrel, vörös plüssbársonnyal, és a színház vásárolt számomra egy nagyon elegáns Boss öltönyt. Egy polgár vallomásai: elegáns, büszke, hiú, fölényes. Márai Sándor fényes szellemességgel, rosszkedvűen, fájdalmasan búcsúzik a polgári tradícióktól: „*Ha azt hallom, vagy olvasom, marxista-leninista világnézet vagy keresztény nemzeti kurzus, körülnézek, hol a kijárat.*” 1992-ben, amikor bemutattam, még jól emlékeztünk a marxista tanokra és már éledezett a keresztény nemzeti gondolat.

Az Arany estemben már nem törekedtem, nem törekedhettem a külső megjelenés hasonlóságára, nem ragasztottam bajuszt, és nem hordtam csizmát. Itt a lelki rokonság és az irodalmi tradíció tisztelete hatott. Radnóti szobája falán – ahogy naplójában leírja – „*három családi kép, két Arany és egy Kazinczy festmény másolata... sokan megkérdezik: a nagybátyád? a rokonod? Igen, felelem ilyenkor, nagyvagy dédnagybátyáim ők.*” Az első, északerdélyi munkaszolgálatára hat kötetnyi Arany Jánost vitt magával. Márai Sándor az emigrációban följegyezi, hogy minden reggel megeszik egy hámozott almát, és olvas egy-egy Arany vagy Vörösmarty versezetet. Heltai visszaemlékszik, hogy gyerekkorában a pesti Dunaparton naponta látta Arany Jánost sétálni az Akadémia felé, és ez milyen nagy hatást tett rá. Kosztolányi pedig ezt vallja: „*Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel így csodát művelt volna. Ő maga a magyar nyelv.*”

A napló mint műfaj

A napló jól játszható színpadi nyersanyag, a dátumok hatásosan tagolják a szövegeket, biztosítják a drámai folytonosságot. Radnóti Miklós naplója 1986-ban még nem jelent meg nyomtatásban, csak egyes részei. A költő özvegye, aki tanárom volt a Főiskolán, és akivel élete végéig jó viszonyban voltunk, végülis odaadta nekem, és engedélyezte, hogy használjam a színpadon az 1938 és 1943 közötti naplójegyzeteket. Párizsi utazás, német-szovjet paktum, az első légvédelmi gyakorlat, hétköznapiak a háborúban, a zsidótörvény, szerelmes levelek és versek Fifihez, kik voltak társai a munkaszolgálatban, mit érzett Teleki Pál öngyilkosságakor, mit mond Fifinek a Margit hídon Babits halálakor, levél Koméós Aladárhoz magyarságról és zsidóságról, megalázó üsttisztítás a hatvani cukorgyárban, otthoni találkozások Sík Sándorral és a baráti társasággal... Gondolatok magyarságról és Európáról, a józan észről és a fölháborodásról, a humorról és a hitről.

Márai Sándornak sok kötetnyi naplója jelent meg. Mindig jobban szerettem a nonfiction-t írókat, a Polgár vallomásait jegyző, a naplóíró Márait, mint a sikeres és népszerű regényszerzőt. Az előadásban a dátumok mögött komor történelmi események állnak. 1933 február: Hitler beszédét hallgatja a rádióban, 1939 szeptember: agresszív gyerekek egy krisztinavárosi játszótéren, 1944 március 18-án, a német megszállás előestéjén névnapi vacsorán egy náci barát unokaöcs kitartásáról és szövetségi hűségéről kiabál, és nekítámad: *„Én nemzetiszocialista vagyok, te ezt nem értheted, mert tehetséges vagy. De én nem vagyok tehetséges, és ezért szükségem van a nemzetiszocializmusra!”* 1945. január: szovjet katonák ékszereket zabrálnak Leányfalun, *„gyanítani kezdtük, hogy az oroszokban van valami meglepő”* – jegyzi meg, február 13-án pedig nemes egyszerűséggel: *„Buda elesett”*. 1947. február 10-én Párizsban értesül a békeszerződésről: *„szülővárosom a szépséges és nemes Kassa megint a csehek kezére jutott, a Felvidék színmagyar lakosságát megkérdezése nélkül, akarata ellenére, kiszolgáltatták a cseh és szlovák miniperializmusnak”*, és 1949 nyarán eldönti: *„el kell mennem az országból, és nem csak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem előbb és még sokkal inkább azért, mert engednek szabadon hallgatni”*. Különösen drámaiak az 1956-os följegyzései, visszarepül Európába, november 7-én érkezik Münchenbe, néhány napot késett csak, már nem jöhet Budapestre. Ezután mondtam el a *Halotti beszéd* című megrendült és megrendítő versét.

Heltai 1944-es, kiadatlan ostromnaplója a család révén került a kezembe. Mikor végigolvastam a több mint 700 oldalas kéziratot, világos volt számomra, hogy különös és értékes szöveggel van dolgom. Rosszkedvű bölcsességek, melankólia, önirónia és kecskerímek. *„Öregkoromban kezdtem ezt a verset, / Ezerkilencszáznegyvennégybe volt, / Förtelmes év! Az ország haldokolt, / Jöttek reá vad, égető keservek, / Bújkáltam én is. Ősszel... téli fagyban...”* Kezdi egy könnyed nyolcsorossal, aztán következnek a förtelmes év dátumai: 1944. március 19. *„a nácik megszállták Magyarországot, elkezdődött valami, hogyan folytatódik?”* Április 5. *„a csillag első napja. Probléma, ha kimegyek az erkélyre, ki kell-e tűznöm a sárga csillagot?”* Június 16. *„több mint félmillió zsidó könyvet dobnak papírzúzdába, könyveim tehát mégis a zúzdába kerültek. Eszem a zuzdáját!”* Augusztus 24. *„a románok kiléptek a háborúból, prófétai meglátással már régen megírtam, Erdély azé, aki öt perccel hamarabb ugrik ki, mint a másik”.* Október 15. a Szálasi puccs napja: *„örültek kezébe került a világ, egy bolond százmilliót csinál!”* Október 27. *„A Svábhegyre vittek egy riadó autóbuszon a politikai rendőrségre, a Gestapóba”* November 4. *„Már 140-en vagyunk Slachta Margit rendházában. Akik hamis papirossal vannak itt, már őskereszténynek tartják magukat”* December 30. *„Alig hetvennégy esztendőskoromba, / Szerény utcánkba becsapott a bomba, / Két házat s három erkélyt döntve romba, / Tanulság, / A bomba goromba.”* Január 1. *„Elszállt megint egy év fölöttem, / Űzötten éltem, üldözötten, / A krónikát újévkor írtam / Ezerkilencszáznegyvenötben.”* Február 2. *„Általános vélemény, hogy holnap reggel már oroszok vagyunk.”* 1945. március 19. *„A német bevonulás évfordulóján ruhatetvet irtottunk. A család beoltatja magát kolera és tifusz ellen, az orvos azt mondta, nekem nem kell, alkalmasint azért, mert hetvenen túl mindegy miben hal meg az ember, kolerában vagy végelgyengülésben”*

Heltai ostromnaplóját a Magvető kiadó a Tények és tanuk sorozatában jelenteti meg. Különös véletlen, hogy a könyv bemutatójára éppen holnap, október 4-én este kerül sor a Radnóti Színházban.

Szavalás vagy versmondás

A szavalás szóban van valami tizenkilencedik századi, a deklamáció magyar fordítása talán. A hatvanas években az Irodalmi Színpadon, majd az Egyetemin hallottam többek közt Ascher Oszkár, Major Tamás, Gáti József, Keres Emil, Jancsó Adrienn szavalóestjeit.

Kedvenc verseiket mondták, témák szerint csoportosítva, színesen és hatásosan. Mensáros László estje, a *Huszedik század* szakított ezzel a gyakorlattal, ő önmagáról beszélt, saját hitéről, Európáról, a gyötrelmes huszadik századról. Nem csak verseket mondott, hanem dokumentumokat is idézett: Nobel végrendeletét, egy német vegyigár gázszállítási nyugtáját 1943-ból, egy budapesti átszállójegyzővegyét az ötvenes évekből, Fellini Nyolc és fél-jének befejező mondatait. Számomra példaértékű volt.

Az én önálló estjeimben is összefolyik vers és próza, kiegészítik egymást. Előfordult, hogy egy-egy verset csak részben mondtam el, (néhány irodalmár-barátom szörnyülködött is) ha így kívánta a gondolat és a színpadi hatás. A Radnóti est végén például a költő utolsó, Fanninak küldött bori levelezőlapjai után a Hetedik ecloga első négy sorát kihagyva így kezdtem: *„Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak...”* és így fejeztem be: *„S várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat.”*

A nagy verseket természetesen nem szabdaltam szét. Elhangzott a Hajnali részegség és a Boldog szomorú dal, az Esti kérdés és a Balázsolás, Márai Halotti beszéde, a A walesi bárdok és a Tengerihántás, a Sem emlék sem varázslat és a Nem tudhatom. Ez utóbbinál viszont adta magát a lehetőség, mivel körben ült a közönség, egy térben voltunk, hogy bizonyos részeket együtt mondjunk: *„...ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj, / s nem tudja, hol lakott itt ...”*, szünetet tartottam és mondták velem *„Vörösmarty Mihály”*. Megható élmény volt színésznek és közönségnek.

Irodalmi tanácsadók, rendezők

Egyedül álltam a színpadon, de sokan voltak körülöttem, mögöttem, számos láthatatlan munkatárs. Irodalmi tanácsadók, rendezők, zeneszerzők, dramaturgok és néhány színházi kollega: rendezőasszisztens, kellékes, öltöztető, világosító, hangosító. Még sűgő is ült oldalt a példánnyal, nagyobb memóriazavar esetén próbált segíteni. Amúgy kevés eredménnyel, mert nemigen hallottam, így saját szavaimmal helyettesítettem a szöveget, de igyekeztem hamar visszatalálni az eredetihez.

Irodalmi tanácsadók nélkül eltévedtem volna ezekben a hatalmas életművekben. Minden alkalommal fölkerítem egy irodalmárt, az illető költőt jól ismerőt, hogy segítsen, adjon tanácsot. Ajánljon egy-egy tanulmányt, monográfiát, figyelmeztessen, ha eltévednék a számomra kevésbé ismerős tájakon. Leggyakoribb

segítóm Réz Pál volt, akivel jó barátságban is voltunk. A Szép Ernő, a Kosztolányi, az első Radnóti és az Arany estjeimnek ő volt az irodalmi tanácsadója. Pali életem egyik legfontosabb barátja volt, számos alkalommal jártam a legendás Jászai Mari téri hatodik emeleti lakásban, és nem csak irodalmi ügyekben fordultam hozzá! A babitsi életműben Kelevéz Ágnes segített kiigazodni, Márai estemben Margócsy István volt segítségemre, a második Radnóti estnek Ferencz Győző volt nélkülözhetetlen tanácsadója.

A színpadi megvalósításban több alkalommal Bencze Zsuzsa segített rendezőként, több estet is csináltunk együtt. Zsuzsa nagyszerű munkatárs volt, később szerényen azt nyilatkozta, hogy csak úgy viselkedett, mint egy néző, akinek vannak észrevételei. Ez természetesen nem igaz, a színésznek akkor is szüksége van kontrollra, külső szemre, ha ő maga a szerkesztője, összeállítója szövegének, kell valaki, aki kívülről látja, kritizálja, tanácsokkal látja el. Ezt hívják rendezőnek. Deák Krisztina rendezte a Radnóti és Heltai estet. Harmincnégy éve élünk együtt, ha valaki, akkor ő ismer igazán. A Radnóti esten Kriszta javaslatára vontam be a közönséget, hogy együtt mondjuk a Nem tudhatom egy-egy részletét, ő beszélt rá arra a szokatlanul személyes hangvételre, ami az estet jellemezte. Ő találta ki, hogy a Heltai naplója elején a színpad közepén állok fehér ballonkabátban, melyre német katonák bevonulásának híradófelvételét vetítik, majd az előadás végén a szovjet hadsereg vonul át rajtam, a fehér ballonkabáton. Közben a pianínón Darvas Feri – kitűnő zenész munkatársunk – a János vitéz lágy, hízelgő melódiáit játssza. *„A rádióban a János vitézt éneklik – írja a már sárgacsillagos Heltai – az egész helyzet legmulatságosabb mozzanata, hogy versszövegeimet éneklik, de nekem nem szabadna hallgatnom, hiszen le kellett adnom a rádiómat”.* Ez a fájdalmas, önironikus hang jellemezte a Heltai estet.

Halálélmény

„Igazán mindig csak egy dolog érdekelt, a halál” – írja a fiatal Kosztolányi. Engem személy szerint nem foglalkoztat a halál, bár ahogy egy interjúban nemrég kifejtettem: „már ide látszik.” Estjeimbe azonban nem véletlenül került bele Arany János utolsó négysorosa: *„Életem hatvanhatodik évébe, / Köt engemet a jó Isten kévébe, / Betakarít régi rakott csűrébe, / Vet helyemre más gabonát cserébe.”* Radnóti utolsó bori levelezőlapja Fanninak, a babitsi *„Ó jaj, meg kell halni...”*, Kosztolányi kórházi cédulái.

A magyar nyelv

„Engem soha nem érdekelt semmi más, csak a magyar nyelv, és annak felső fokú teljessége, a magyar irodalom” – írja Márai, mikor 1947-ben még hazajön Párizsból. Akár mottónak is választhattam volna. Így folytatja: „Édességem, kenyerem, szerszámom, bánatom, boldogságom magyar nyelv, de azt is ki tudom fejezni vele, hogy a fene egye meg, már megint hova rakták el a cipőhúzómat!”

A humor, az irónia, és ennek felső foka, az önirónia mindig fontos volt számomra, és folyamatosan kerestem, és találtam meg a magyar költészetben a groteszket, a humort. Kosztolányi esetében nem volt nehéz dolgom: *„Csodálozol a kokainistán, s nem érted, gondolkozzál az okain is tán, s megérted... vagy ...bármennyi embert ölök rakásra, nem teszek szert egy öröklakásra... Mit ér, mit ér két féltöke, ha lóg az ember féltöke... és „Itt volt tegnap Devecseri, jaj de nagyon bevacsorált!”* a közönség mindig honorálta ezeket a nagyszerű kecskerímeket.

Arany János bölcsessége, nyelvi humora köztudott. Amikor elolvastam levelezését, amelyeket a Szépirodalmi Figyelő című folyóirat szerkesztőjeként küldött, világos volt, hogy értékes színpadi szövegeket találtam. Megdicsér egy dilettáns versfaragót, aki azt írta egy versében, hogy azért jobb a bor, mint az anyatej, mert míg azt szopta, sírt, de most hogy a bort issza vigad, és kaján gonoszsággal ajánlja neki, hogy a szomorúfűzről szóló versszakban fejtse ki, hogy mennyire nem lenne szomorú az a derék fűz, ha borpatak mellett állna.

„A költők gyakran szerencsétlenek, de azért a szerencsétlenek nem mind költők” – üzeni valakinek, és egy másik dilettánsnak javasolja: 'Ön sok verset írt, majd ha kevesebbet ír, azokból küldjön!' Ezután hangzik el a Vojtina ars poéticája című vers egy részlete, melyet a költői szabadságról írt, benne a legendás kijelentés: „nem a való hát: annak égi mássa/ Lesz, amitől függ az ének varázsa!”

Radnóti humora, iróniája kevésbé közismert, pedig igazán szellemes, mikor naplójában idézi egy barátja nyolcéves unokahúgát: *„Mondd anyuskám, a németek mind katonák, vagy van köztük ember is?”* Vagy egy keretlegény otromba mondásait: *„Ha nem megy minden rendben, vasat veretek a saját szakállamra!”* Vagy *„Most oszolj lesz, de a laktanyába ne úgy rohanjunk fel, olyan pánikszerűen, mint Zrínyi kirohanása!”*

Bevallom, igen, ezekkel az estekkel szórakoztatni is akartam. Vágytam arra, hogy – végülis egy hiú színész vagyok –, hogy sokszor mondhassam el műsoraimat, sokan és sokfelé hallgassanak meg. Számos nagyszerű élményben volt részem, sokfelé jártam estjeimmel a Radnóti Színházon kívül, határon innen és túl. Művelődési házak, gimnáziumok, könyvtárak, egyetemek hívtak, és hívnak idén is az Arany bicentenárium apropóján. Jártam sokfelé Európában magyar intézetekben, Londonban, Rómában, Oslóban, Bukarestben, Helsinkiben, Varsóban, Brüsszelben, de voltam kisebb körúton az Egyesült Államok néhány keleti parti városában. Egy kis könyvtár Martonvásáron, katolikus templom Lányfalun, a rimaszombati kultúrház, a debreceni egyetem aulája, a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, a szombathelyi színház, az egyetem Szabadkán, egy nyíregyházi középiskola, vagy Bécsben egy magánlakás érdeklődő magyarjai. Mindig újra kell fogalmazni, néha kicsit lerövidíteni, alkalmazkodni a helyszínhez. Nagy hangerő kell, mert nincs mikrofon, vagy van de túlerősít, óriási térben állsz vagy éppen közeli intimitásban. Sokfélék a reakciók, van, amikor csodálatosan rezonál a szöveg, másutt meg csak bámulják a messziről jött, tévéből ismert híres színészt, néhol váratlanul sokat megértenek, valami megszólal. Van, hogy óriási a tapsvihár, de van úgy is, hogy udvariasan és röviden elbúcsúznak.

Több mint öt évtizede csinálom. Fáraszt és örömet okoz. Nem tartom missziónak. Ez a dolgom. Tagja lehetnék tulajdonképpen a Magyar Művészeti Akadémiának, mindhárom követelménynek megfelelek: beérett művész vagyok, aktív a közéletben és tevékenységemben vallom nemzeti elkötelezettségemet. Nem hívtak oda és nem is jelentkeztem. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia viszont hívott és tagjai közé választott. Nagy megtiszteltetés számomra, hogy ma délután itt az Akadémián, (nem messze Arany János szobájától) beszámolhattam Önöknek.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

Kosztolányi: Boldog szomorú dal	1981,	Radnóti Színpad
Szép Ernő és a lányok (Zsíros Ágival)	1984	Radnóti Színpad
Radnóti naplója	1986	Radnóti Színpad
Babits: Esti kérdés	1990	Radnóti Színház
Márai naplói	1992	Radnóti Színház
Arany	2004	Radnóti Színház
Radnóti	2007	Radnóti Színház
Heltai naplója	2015	Radnóti Színház